

Lale Krizinden Günümüze Ekonomik Krizler: Temel Yaklaşımlar ve Ortak Özellikler

Yrd. Doç. Dr. Şükrü CİCİOĞLU

Sakarya Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. İktisat Böl.,
cicioglu@sakarya.edu.tr

Atilla YILDIZ

Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü,
atilla.yildiz@marmara.edu.tr

Özet

Dünya ekonomisi tarihinde birçok kriz meydana gelmiş ve bu ekonomik dalgalanmalar sonucunda ekonomik aktörlerde oluşan maddi çöküntünün yanında manevi bir çöküntüde yaşanmasına neden olmuştur. 17. yüzyıla kadar dünyada küçük çaplı birçok ekonomik dalgalanmalar yaşanmakta, Lale krizi gibi ekonomik dalgalanmalar sonucu birçok kişi ve şirket iflas ederek zor durumda kalmaktaydı. Bu dalgalanmaların ekonomi içindeki etki alanı düşük olmakla birlikte klasik iktisadi doktrinde dengeden küçük sapmalar olarak görülmekteydi. Bu nedenlerle kriz kavramı üzerinde fazla durulmamaktaydı. 19. yüzyılda yaşanan teknolojik devrimler, değişim gösteren üretim ve ticaret yapısı ülkeler arası ilişkilerin giderek artması neden olmuştur. Ülkeler arası sınırların ortadan kalkması krizlerin sınırları aşarak bulaşıcı bir hastalık gibi yayılmasında, krizlerin ortaya çıkış sıklıklarının artması da iktisadi düşünce içinde farklı görüşlerin doğmasında etkili olmuştur. Çalışmada Lale Krizinden 2008 krizine kadar olan süreçte yaşanan önemli krizlerden örnekler verilmiştir. Bu krizlere iktisat okullarının yaklaşımları üzerinde durulmuş ve krizler için ortak bir özellik seti oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Kriz, Kriz Yaklaşımları, Krizlerin Özellikleri, Tarihteki Krizler, Krizlerin Nedenleri.

Economic Crises from Tulipmania to Today: Basic Approaches and Common Features

Abstract

Many economic crises took place in the history of the world economy and these economic fluctuations have caused a material depression on economic actors as well as an intangible depression on them. Many shakeouts occurred in the World economy until the 17th century, many people and companies were stuck in a difficult situation going bankrupt as a result of economic fluctuations such as Tulipmania. Besides having low impact within the economy, these fluctuations were regarded as small deviations from equilibrium in the classical economic doctrine. For these reasons the concept of "crisis" was not much emphasized. The production and trade structure, which has changed in consequence of technological revolutions in the 19th century, has greatly increased the relations among countries. Ending limitations between countries has caused crises to spread across borders as a contagious disease and the increasing frequency of crises has also influenced the emergence of different views within economic thought. In this study, examples are taken from the major crises experienced from the Tulipmania to the 2008 crisis. The approaches of economics schools to these crises are emphasized and a common feature set for crises has been tried to be established.

Keywords: Economic Crisis, Crisis Approaches, Characteristics of Crises, Historical Crises, Causes of Crises.

GİRİŞ

Dünya ekonomisi tarihi incelendiğinde geçmişten günümüze kadar birçok ekonomik kriz yaşandığı görülmüştür. Krizlerin kavramsal olarak parasal sorunlar oluşturduğu düşünülse de toplumu sosyal yönden de etkilediği söylenebilir. Ekonomik kriz kavramını tanımlamak amacıyla iktisatçılar tarafından birçok farklı tanımlama yapılmış olup ortak bir tanım bulunmamaktadır. Literatürde ekonomik kriz kavramı başlarda ekonomi içindeki dalgalanmalar ve/veya konjonktür dalgalar şeklinde ifade edilmekteydi. Ülke ekonomilerinde başlayan bozulmanın komşu ve uzak ülke ekonomilerini de etkilemeye başlaması zamanla daha fazla iktisatçının dikkatini çekmiş ve bu bozulmalara açıklık getirmeye çalışılmıştır.

Tıp alanında ortaya çıkan ani bir hastalık belirtisi olarak kullanılan kriz kavramının iktisat bilimine gelişini açıklamamızda fayda bulunmaktadır. Kriz kelimesi etimolojik olarak Yunanca "krisis" kelimesinden gelmektedir. Yunanca kriz ve kritik anlamının yanında farklılık ve çelişki anlamlarını da taşımaktadır. Krizin gerçekleştiği an bir durumun sürüp sürmeyeceğinin ortaya çıktığı an ifade etmektedir. Kriz sadece ekonomik bir olay değil aynı zamanda sosyal bir süreç olarak görülebilir (Akgün, 2015:4). Başka bir bakış açısıyla kriz, daha iyiye gidiş ya da daha kötüye giden bir durumda dönüm noktası olarak ifade edilebilir. Ekonomide kriz kavramı öncelikle normal olmayan bir durumun görüldüğü dönemdir. Piyasa mekanizmasının dengesinin bozulması ile piyasaların işleyişinin bozulması veya tamamen durmasının yanında aşırı duyarlı hale gelen sistemde yıkıcı dalgalanmaların oluşması anıdır (Darıcan, 2013: 40)

Çalışmada ekonomi literatürü açısından önemli olan kriz kavramının türleri ve iktisatçıların kriz kavramına yaklaşımları üzerinde durulacaktır. Çalışmanın son bölümünde ise dünya ekonomisinde görülen önemli krizlerin çıkış nedenleri ile sebepleri irdelenecek ve dengesizlik anlarının oluşmasındaki etkenlerin ortak yönleri belirlenmeye çalışılacaktır.

1. KRİZ KAVRAMI TANIMI VE TÜRLERİ

Sosyal bilimler alanında kriz kavramı birden bire ortaya çıkan ve kötü yönde gelişen, büyük sıkıntı, buhran bunalım anlamlarında kullanılmaktadır. Krizlerin genel olarak özellikleri aniden beklenmeyen bir anda meydana gelmeleridir. Kişi ve organizasyonlar üzerinde negatif etkileri olmasına rağmen bir kısmı için pozitif etkiler oluşturabilir, kısa veya uzun süreli olabilir ve bulaşıcılık etkisi göstererek sektörler ile ülkeler arasında yayılabilirler (Aktan ve Şen, 2001: 1225-1226).

Ekonomik kriz, mal, hizmet ile üretim faktörü veya döviz piyasasında belirli bir eşik değeri üzerinde fiyat ve/veya miktarlarda görülen şiddetli dalgalanmalar olarak ifade edilebilir. Krizler reel sektör ve finansal sektör krizleri olmak üzere ikiye ayrılabilir (Kibritçi, 2015: 504). Finansal krizler, bankacılık, döviz kuru, dış borç ve sistematik krizler olarak dört şekilde incelenebilir. Reel krizler ise mal ve hizmet piyasası krizleri ve işgücü piyasaları krizleri şeklinde ikiye ayrılabilir.

1.1. Reel Sektör Krizleri

Reel sektör krizleri genel olarak mal ve hizmetler piyasası veya işgücü piyasalarında görülen ani daralmalar sonucunda ortaya çıkmaktadır. Genel anlamda açıklarsak fiyatlar genel düzeyinde ortaya çıkan dengesizlikler veya ani şokların piyasa üzerinde daraltıcı bir etki oluşturması ile fiyatlar genel düzeyi, büyüme gibi makroekonomik göstergelerin istikrarsızlaşması sonucu reel sektör krizleri yaşanmaktadır.

Reel sektör krizleri gerçekleşen ani şokların yanında meydana gelen siyasal olaylar, doğal felaketler gibi diğer etkenlere bağlı olarak da meydana gelebilmektedir.

1.2. Finansal Krizler

Bankacılık krizleri, fiili olarak bankacılık krizleri bankaların sorumluluklarını yerine getirememeleri sonucunda oluşan kriz ortamıdır. Banka iflasları, banka yetersizlikleri veya bankacılık sistemine yönelik kamu müdahaleleri kriz ortamının oluşmasında etkili olmaktadır. Bankaların ödemelerinde yaşanan gecikmeler veya vermiş oldukları kredilerin zamanında geri dönmemeleri sonucu bilançolarında ve aktiflerinde dengesizlikler meydana gelecektir. Bu dengesizliklerin yatırım yapan mevduat sahiplerine paralarını geri alamayacağı yönünde güvensizlik etkisi yaratması sonucunda mevduatlarını hızlı şekilde geri çekme refleksi sistemi çıkılmaz bir krizin içine sokacaktır.

Piyasalarda yaşanan döviz kaynaklı sorunlar da bankacılık sektöründe kriz ortamına neden olmaktadır. Sektörde yaşanan kriz kredilerin yatırımcılara ulaşmasında engel oluşturacağı için yatırım ve üretim hadlerinde düşüşler meydana gelecektir. Bu düşüşler neticesinde piyasalarda daralmalar görülecektir. Görüldüğü üzere bankalar finansal sistem ile reel sektör arasında dengeleyici bir özelliğe sahiptir (Çinko ve Ak, 2009: 61)

Para krizleri, para krizleri döviz kurunda meydana gelen ani değişim ve sermaye akımındaki keskin değişimler sonucu oluşur. genelde döviz krizleri olarak da bilin sermaye akımındaki keskin değişiklikler ülke parasının döviz olarak değerinde spekülâtif atakların meydana gelmesine neden olmakta ve bu ataklar ülke parası üzerinde devalüasyon etkisi yaratmaktadır. Ülke parası üzerinde meydana gelen bu devalüasyon baskısı genel olarak ülke döviz kuru politikasının sabit veya yarı sabit döviz kuru uygulaması ile para kurulu uygulamaları şeklinde olduğu ülkelerde görülmektedir (Yay, Yay ve Yılmaz, 2001:20-21).

Dış borç krizleri, ülkelerin kamu ve özel kesime ait dış borçların vadesinde ödeyememesi ve/veya tamamen ödeme gücünün kaybedilmesi sonucu oluşur. Hükümetlerin dış borçlarını ödemede ve yeni dış borç bulmada sıkıntı yaşamaları sebebiyle borçlarını yapılandırma veya ödemelerini erteleme durumunda görülürler. Böyle bir durum olduğunda borç verenler daha önce verdikleri borçların geri ödemesinin yapılamayacağı olasılığını ön gördükleri için yeniden kredi vermeye çekinirler ve vermiş oldukları kredileri biran önce geri alma refleksine girerler. Borçların kamu tarafından ödenememesi piyasalara olumsuz sinyaller verecek ve spekülâtif sermayenin hızlı bir şekilde geri çekilmesi sonucu borç krizi beraberinde para krizini de getirecektir (Delice, 2003:61).

Sistemâtik Krizler, değişen sosyal ve ekonomik olaylar sonucunda para ve bankacılık krizlerinin birlikte görülmesi ile finansal sistemin görevlerini yeteri kadar etkin şekilde yerine getirememesidir. Finansal sistemin ekonomi içindeki öncelikli işlevi, kaynakları yeterli kaynağı olmayan verimli projelere yatırım yapacak birimlere etkin bir şekilde yönlendirmek, piyasa karar vericilerinin likitide ihtiyaçlarını finansal araçları kullanarak sağlamak ve finans piyasaları işlem ve araştırma maliyetlerini düşürerek kaynakların etkinliğini artırmaktır. Finansal yapının bu şekilde etkin çalışması reel ekonominin verimliliğine ve büyümesine katkı sağlanacaktır. Bu koşulların gerçekleşebilecek ekonomik, siyasal veya politik herhangi bir nedenle bozulması finansal sistem içinde bozulmaların başlamasına neden olacaktır. Sistemde bankacılık sektörünün yanında para ve reel sektörlerde de sistemâtik olarak kriz içine girecektir neden olacaktır (Sevim, 2012:9-10).

2. EKONOMİK KRİZ YAKLAŞIMLARI

İktisadi dalgalanmalar açısından makro iktisat okulları ana akım (Ortodoks) makro iktisat okulları ve ana akım dışı (Heterodoks) makro iktisat okulları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ortodoks makro iktisatçılar genelde Adam Smith'in temsil ettiği klasik iktisat görüşünü kabul etmektedir. Heterodoks makro iktisat okulları ise Adam Smith'in temsil ettiği klasik iktisada karşı olmakla beraber temelde Marks ve Keynes'in genel teorisindeki görüşleri kabul etmektedir. Ortodoks ve heterodoks iktisat teorileri açısından konjektürel dalgalanmaları açıklamada birbirlerinden farklı görüşlere sahip olmalarının yanı sıra kendi içlerinde de üretilen modeller ve politikalar arasında fikir farklılıkları bulunmaktadır (Bocutoğlu, 2015:40). Bazı iktisatçıların ekonomilerde yaşanan konjektürel dalgalanmalara bakış açıları arasındaki farklılıklar aşağıda açıklanmaya çalışılacaktır.

2.1. Klasik İktisatçıların Krizlere Bakışı

Klasik iktisat teorisinin temelini Adam Smith'in görüşleri öncülük etmektedir. Smith 1776 yılında yazdığı "Ulusların Zenginliği" eseriyle ekonomi doktrini tarihinde yeni bir düşünce biçimi gelirmiştir. Smith'e göre bireyler kendi kişisel çıkarları peşinde hareket ederler ve bu şekilde davranmak toplumun genel çıkarlarına yardımcı olurlar (Turanlı,2000: 73). Bireylerin kendi çıkarları peşinde koşmaları ile çevrelerindeki insanların çıkarlarını etkileyerek görünmez el vasıtası ile toplumun çıkarlarını maksimize edecektir (Ölmezogulları, 1999: 60). Görünmez el vasıtası ile ekonomiler küçük sapmalar olsa dahi her zaman kendiliğinden dengeye gelecektir. Bu nedenle ekonomileri tam istihdam düzeyinde olacaktır. Meydana gelebilecek sapmalarda piyasa mekanizmasına müdahale edilmesi dengenin bozulmasına görünmez el yardımı ile düzelecek olan ekonomik yapının dinamiklerinin sarsılmasına neden olacaktır.

Klasik iktisat okulunun bir diğer temsilcisi J. B. Say iktisat literatüründe Mahreçler Yasası olarak da ifade edilen "her arz kendi talebini yaratır" görüşünü ileri sürmüştür. Bu görüşe göre üretilen her mal satılacaktır. Say'a göre esas olan malların mübadelesidir ve para sadece bu mübadeleye aracılık yapan

bir araçtır. Üretilen her ürün kendi değeri ile eşit başka bir malı ve/veya hizmeti satın alabilecektir. Bu şekilde piyasa arz ve talebi her zaman birbirine eşit olacaktır. Genel talepte yetersizliğin olmayacağını fakat özel talepte bazen yetersizlik olabileceğini Say'da kabul etmektedir. Bazı malların talepten fazla üretilebileceğini ve bu nedenle dengesizlik oluşabileceğini ancak piyasa mekanizmasının fiyat aracılığı ile bu dengesizliğin kısa sürede gidereceğini savunmaktadır (Bilgili, 2009: 28).

Say ile aynı görüşleri benimseyen David Ricardo'da krizlerin rastlantısal olgular olduğunu ifade etmektedir. Napolyon döneminde Fransız ve İngiliz savaşları sonrası yaşanan işsizlik ve durgunluğu rastlantısal olgular olarak görmektedir.

Görüldüğü gibi klasik iktisatçılara göre piyasa içinde bazı dengesizliklerin oluşabileceği fakat denge noktalarında oluşan küçük sapmaların piyasa mekanizması tarafından giderileceği görüşüne sahiptirler. Krizlerin başlıca aktörü olan paranın mübadele aracı olarak görülmesi nedeniyle parasal bir krizin yaşanma ihtimalinin olmadığı görüşüne de sahip oldukları söylenebilir. Aynı zamanda klasik iktisatçılara göre ekonomik yapıya devlet tarafından yapılacak müdahalelerin ekonomik dengenin bozulmasına ve denge noktasında yaşanabilecek küçük sapmalardan sonra görünmez el tarafından yeniden dengeye gelecek ekonominin denge noktasından daha da uzaklaşmasına neden olacaktır. Devlet müdahalesinin güvenlik, eğitim gibi temel alanların dışında ekonomi içinden etkin olmaması gerektiğini savunmaktadırlar.

2.2 Marksist Kriz Yaklaşımı

Marksizmin temel görüşleri Karl Marks ve Friedrich Engels tarafından on dokuzuncu yüzyılın ortalarında ortaya atılmıştır. Marksizm temelde kapitalist sistemin üretken bir yapıya sahip olmasına rağmen kapitalist üretim şeklinin evrimi, kökeni ve sonunda ölümü kaçınılmaz üç ekonomik yasa ile olacağını savunmaktadır. İlk olarak oransızlık görüşü gelmektedir. Bu görüşe göre Say tarafından ileri sürülen her arz kendi talebini yaratır görüşünün reddedilmesi gerekmektedir. Say piyasanın dengeleme gücü ile üretimde meydana gelen sapmaların önüne geçileceğini savunur. Marks ise kapitalist sistemin bazı ürünleri fazla üretme eğiliminde olduğunu ve mal üretimi ile bu malları tüketen olan maaşlı çalışanların tüketimi arasında doğal farklılıklar olduğunu iddia etmektedir. Üretim ve tüketim arasındaki bu farklılığın süreklilik arz etmesi ile yaşanabilecek orantısızlık piyasanın anarşisi gereği depresyonlara ve ekonomik dalgalanmalara neden olacaktır. İkinci ve üçüncü yasalar ise kapitalist yapının gelişmesi için önemli olanın sermaye birikimi ve azalan kar oranı olduğudur. Marksist düşünceye göre kapitalist sistemde bireyler kar amacı, birikim ve yatırım üçgeni içindedir. Rekabetin artması kapitalistleri verimliliklerini ve sermaye yatırımlarını arttırmaya yöneltecektir. Buda sistemde zenginliğin belirli bir kesim içinde dağılmasına neden olacak ve verim artırıcı yatırımların genelde emek iş gücünden ziyade daha çok makineleşme yönünde yapılması sonucu kar oranlarının düşerek işsizlik oranının artması ile sonuçlanacaktır (Gilpin, 2015: 53-54).

Doğal olarak emekle makineleşme arasındaki bu değişim sonucunda oluşan kriz son değildir. İşçiler bir yandan işten atılırken diğer taraftan daha düşük ücretler üzerinden çalışmaya zorlanacaktır. Makinelerin elden çıkarma maliyetlerinin azalarak yeni teknolojilerin daha ucuza elde edilmesi şeklinde devam eden süreçte tekrar yenilenme evresine girildiğinde yeni bir kriz ortamında yanında getirecektir. Görüldüğü gibi krizler kapitalist sistemin büyüme kapasitesinin yenileyicisidir. Marksist görüşe göre kapitalist sistem işleyişinde kriz oluşturma yönlüdür (Heilbroner, 2008: 141).

2.3. Keynesyen Kriz Yaklaşımı

Birinci ve ikinci dünya savaşları arasında birçok sanayileşmiş ülke büyük bir yıkıma neden olan 1929 ekonomik buhranı ile sarsılmıştı. Ortodoks iktisadi düşünce geleneği bu kriz ortamını çözümlenecek durumda değildi. Ortodoks iktisatçılar genel anlamda ekonomilerin her zaman tam istihdamda olduğunu ekonomik dengede sapmaların olabileceğini fakat bu sapmaların iktisadi sistem tarafından kendiliğinden çözülebileceğini düşünmekteydiler. 1929 yılı kriz ortamında ise bu düşüncenin gerçekleşebileceği pek mümkün görülmemekteydi (Barber, 2007: 263-264).

J. M. Keynes yaşanan kriz ortamının çözümü niteliğinde "Genel Teori" adlı kitabını yazmıştır. Kitabında klasik iktisadi düşüncenin eleştirisi yoğun bir şekilde yer almıştır. Keynes'e göre klasik

iktisadi düşünürler dönemsel sıkıntıları göz ardı ederek uzun vadeli kalkınma konuları üzerine yoğunlaşmışlardır. Aynı zamanda bu sıkıntıların genellikle aşırı üretim ve mal fazlalığı gibi nedenlerden oluştuğu, zamanla kendiliğinden çözülebileceği görüşünde olan klasik iktisatçılar ekonominin arz yönüyle ilgilenmişlerdir. Keynes ise tam bu noktada ekonominin talep yönüne dikkat çekmektedir. Ekonomi politikalarının temelini de ekonominin talep yönüne dayandırmaktadır (Savaş, 2007: 753-754).

Keynes ekonomilerin her zaman tam istihdamda olması gerektiğini, eksik istihdam ortamında da dengenin kurulabileceğini savunmuştur. Diğer yandan klasik iktisatçıların kamu müdahalesinin yapılmaması yönündeki görüşlerinin aksine Keynes kamunun gerektiğinde müdahalede bulunabileceğini ifade etmektedir.

Devlet ekonominin talep yönünü etkilemek amacıyla vergileme, faiz gibi araçları kullanabilir. Tam istihdama ulaşmada kamu yatırımları önemlidir. Kamu otoritesinin özel sektörle işbirliği yapması yönünde bir engel bulunmamaktadır. Üretim kaynaklarının mülkiyetine sahip olmak önemli değildir asıl olan bu üretim araçlarının arttırılması için tahsis edilen kaynakların miktarı ile sahip olanların ödüllendirilmesi arasındaki oranı belirleyebilme yetkisine sahip olmaktadır. Bu şekilde devlet görevini yerine getirmiş olacaktır (Keynes, 2010: 319-320).

Genel olarak belirtecek olursak Ortodoks iktisadi görüşe sahip iktisatçılarda kriz olarak açıklamadıkları durumların dengeden kısa süreli sapmalar olduğu, bu sapmalarında piyasa mekanizması tarafından kendiliğinden düzelebileceği ve müdahale yapılmaması gerektiği görüşü baskındır. Heterodoks iktisatçılar ise bu sapmaların kısa süreli sapmalar olamayacağı ve kriz ortamlarından çıkışın sağlanabilmesi için devletin sisteme müdahale ederek düzenleyici bir rol alması gerektiği düşüncesindedir.

3. FİNANSAL KRİZLERİ AÇIKLAMAYA YÖNELİK GELİŞTİRİLEN MODELLER

Birinci Nesil Kriz Modelleri: Krugman tarafından 1979 yılında Salant ve Hendorson'un çalışmalarından esinlenilerek ödemeler dengesi krizlerini açıklamaya yönelik geliştirilen modeldir. Bu tür modeller Kanonik kriz modelleri olarak ifade edilmektedir. Bu modellere göre finansal krizler bütçe açıklarından kaynaklanmaktadır. Bütçe açıklarının kapatılması için hükümetlerin para basma yolunu seçmeleri sonucu sabit döviz kuru uygulamasının çökmesine neden olmaktadır. Döviz kurunun çökmesi ile yatırımcılar zarar etmekten kaçınmak için sermayelerini geri çekmeye başlayacak ve rezervlerin kritik düzeylere inmesine neden olacaktır. Rezervlerde meydana gelen aşırı azalma spekülasyon yönlü saldırılarla ülke ekonomilerinin kriz ortamına girmesine zemin hazırlayacaktır (Cicioğlu, 2009: 76-77).

İkinci Nesil Kriz Modelleri: Birinci-nesil kriz modelleri 1970 ile 1980 yılları arasında Latin Amerika ülkelerinde yaşanan krizleri açıklamak için geliştirilmiştir. Fakat 1992-1993 yıllarında yaşanan Meksika Krizi ve ERM Krizlerini (Avrupa Döviz Kuru Mekanizması Krizi) açıklamada başarısız olmuştur. Bu krizleri açıklamak amacıyla ikinci nesil kriz modelleri geliştirilmiştir. Bu modellere göre uygulamadaki politikalar ile beklentilerin karşılıklı etkileşimi sonucunda kriz ortamı oluşabilir. Ekonomi politikalarının amaç ve hedefleri arasındaki çelişkiler spekülasyon yönlü bir harekete neden olarak ekonomik kriz yaşanmasını sağlamaktadır (Çakmak, 2007: 10-11).

Üçüncü Nesil Kriz Modelleri: Birinci ve ikinci nesil kriz modelleri 1997-1998 Asya krizini açıklamakta yeterli olamamıştır. Bu krizleri açıklamak amacıyla Krugman tarafından üçüncü nesil kriz modelleri geliştirilmiştir. Krugman'a göre krizlerin temelini özel sektör ilişkileri ve yeteri kadar güçlü olmayan ekonomik yapılarının spekülasyon ataklara açık olması oluşturmaktadır (Doğanlar, Bal ve Özmen, 2007:266). Doğu Asya ülkelerinin döviz kuru sistemine aşırı güvenmeleri sonucunda yabancı para cinsinden borçlanma artmış, ithalat fiyatlarındaki artış ve yüksek oranlı uygulanan faiz politikası ekonomilerinin çökmesine ve bankacılık sisteminin başarısızlığa uğramasına neden olmuştur (Krugman ve Obstfeld, 2003: 691)

4. TARİHTEKİ ÖNEMLİ KRİZLERİN NEDENLERİ ve ORTAK YÖNLERİ

Çalışmanın bu bölümünde ekonomi tarihi araştırmalarında önemli görülen bazı krizler ele alınacaktır. Bu krizlerin çıkış nedenleri açıklanmaya çalışılarak birbirleri ile olan benzer yönleri belirlenecektir. Tarihsel olarak krizler yaklaşık 100 yıllık periyotlar içerisinde incelenerek çalışmanın sonucunda krizler için ortak bir özellik listesi oluşturulması hedeflenmektedir.

4.1. 1646 Lale Krizinden 1929 Büyük Buhranına Yaşanan Önemli Krizler

Lale krizi: 1634-1637 yılları arasında Hollanda'da ortaya çıkmıştır. Lale çiçeği Avrupa'ya 16. yüzyılda Türkiye'den yayılmış, Avrupalı zenginler tarafından güzel ve nadir bulunan bir çiçek olması nedeniyle talebi hızla artmaya başlamıştır. Nadir bir çiçek olmasının yanında üretimi oldukça zahmetli olan laleler nisan ve mayıs aylarında çiçek açmakta, çiçek açan laleler haziran ayı içinde sökülerek eylül ayında tekrar ekilmektedir. O dönemde fiyatlarında önemli artış görülen lale çeşidi ise mozaik virüsü tarafından renk kırılması yaşayan desenli olanlarıydı. Bu kırılma lalenin nadir olmasını sağlamakta ve aynı desenin üretiminin tohum yoluyla değil sadece lale çiçeğinin yanında oluşan arpacıklarla gerçekleşmesi değerinin önemli derecede artmasını sağlamaktaydı (Garber, 1989: 541-542)

Lalelerin fiyatının ilgili dönemde artmasında Hollanda ekonomisinin o dönemdeki durumu da önemli bir rol oynamıştır. Hollanda 1567 yılından itibaren İspanya'ya karşı bağımsızlık savaşı vermeye başlamıştır. 1609 yılında on iki yıl ara verilen savaş ancak 1648 yılında son bulmuştur. Savaş ve birçok olumsuzluğun yaşandığı dönemde Hollanda yüksek oranda şehirleşmişti ve üretim, ticaret ile finans odaklı gelişmiş bir ekonomiye sahipti. Laleler 1634 yılına kadar uzman yetiştiriciler tarafından yapılmaktaydı. Zenginlerin dikkatini çeken kırık laleri elde bulundurmamak neredeyse bir zenginlik göstergesi olarak görülmekteydi. Bu durum kolay kazanç elde etmek isteyenlerin dikkatini çekmesi ile yavaş yavaş lale yetiştirmede uzman olmayan kişilerin de yetiştiricilik işine girmesine neden oldu. Piyasalarda daha düşük fiyatlardan satılan lalelere olan talebin de hızla artmaya başlaması ile fiyat artışı tetiklendi. İlgili dönemin en ünlü nadir lale türü olan Semper Augustus 10.000 Guilder'a satılmaktaydı. O dönemde bir lale soğanı için ödenen para Amsterdam'da bulunan birinci sınıf evlerin fiyatlarına denk olacak düzeydeydi (Oran, 2011:156-158). Krizin ortaya çıkması lale fiyatlarında aşırı spekülasyon hareketliliğe neden olmuş ve devlet tarafından lale satışlarına ilişkin sözleşmeler üzerine çıkması yapılan düzenlemeler ile talepte ani düşüşler meydana getirmiştir.

Lale krizinin en önemli özelliği fiyatlarda meydana gelen aşırı yükselme olarak görülmektedir. Aşırı fiyat değişiminin altında spekülasyon yönlü kısa sürede yüksek kar amacı güden yatırımlardır. Bunun yanında devlet mekanizması tarafından yapılan düzenlemeler fiyatların ani olarak ters yönlü hareketine ve birçok kişinin zarar görmesine neden olmuştur.

The South Sea Bubble (Güney Denizi Balonu): Lale krizinden sonra görülen bir diğer önemli balon ise The South Sea Bubble (Güney Denizi Balonu) olarak bilinen ve Güney Amerika ile ticareti daha karlı bir şekilde sürdürmeyi amaçlayan Güney Denizi Şirketinin faaliyetleri kaynaklı olan krizdir. 1711 yılında kurulan İngiltere kökenli şirket 1717 yılında faaliyetlerine tam olarak başlamıştır. Ticarete başlamasından bir sene sonra başlayan İngiltere İspanya arasındaki sorunlar nedeniyle faaliyetlerine ara vermiş, iki ülke arasında ilişkilerin düzelmesi ile birlikte yeniden başlamıştır. Güney Denizi Şirketi'nin varlıklarını Güney Amerika ile İngiltere arasındaki ticaret tekeli ve Güney Amerika ülkelerine köle satışı oluşturmaktadır. Diğer yandan Güney Denizi Şirketi devlet borçlarını toplamakta ve bastığı hisse senetleri üzerinden sağladığı gelirlerle devlet borçlarını üzerine alarak kar elde etmekteydi. Şirket hisse senetlerinin satışı sırasında piyasayı manipüle edecek şekilde parlamento üyelerine rüşvet olarak hisse senedi vermişti. Şirket karlılığının ve hisselerin değerinin sürekli artacağı görüşünü diğer yatırımcılara dayatmak açısından parlamento üyelerinin hisse senetlerini bulundurmaları önemliydi. Aynı dönemde Fransa'da benzer şekilde işlem yapan Banque Generale hisselerinin değerinin artması Güney Denizi Şirketinin hisselerinin değerinin de artacağı beklentisini oluşturmuştu. Parlamento üyelerinin hisse bulundurmaları ve benzer şirketlerin hisselerindeki artışın olumlu etkisi Güney Denizi Şirketinin hisselerine olan talebi aşırı artırmış bunun sonucu olarak hisse fiyatları hızla tırmanışa geçmişti. Bu süreç içinde şirket hisselerine olan aşırı talebe küçük

yatırımcıların da dahil olması kardan gelen payların hızla düşmesine neden olmuş, karlara karşılık hisselerin aşırı değerlendirilmesi karşısında şirket yöneticilerinin dahil büyük yatırımcılarda hisselerini satmaya başlamıştı. Bu durumun diğer yatırımcılar tarafından duyulması ile hızla hisse satışı başlamış ve devletin Güney Denizi Şirketini rakiplerine karşı korumak amacıyla çıkarmış olduğu Balon Yasasının piyasada oluşturduğu likitide sıkışıklığına John Law şirketlerinin batmasının eklenmesi ile birlikte şirket hisse fiyatlarında hızlı bir çöküşü beraberinde getirmiştir (Eren ve Saraçoğlu, 2017: 92-94).

Mississippi Balonu: Güney denizi balonu ile pek çok yönden benzerlik göstermektedir. Fransa'da kurulan şirketlere yönelik olarak gerçekleşen spekülasyon atakları sonucunda 1720 yılında meydana gelmiştir. İngiltere'de olduğu gibi ülke borçlarının ve finansal istikrarsızlığının giderilmesi için John Law tarafından merkez bankası kurulması fikri geliştirilmiştir. 1716 yılında kâğıt para basma yetkisinin yanında hisse senedi, tahvil çıkarma gücü olan Banque Generale isimli ilk özel bankanın kurulması sağlanmıştır. Bankanın gerçekleştireceği finansal sirkülasyonla ticaretin canlandırılması amaçlanmıştır. 1717 yılına gelindiğinde başarılı bir ticari kar elde etmiş ve bu başarısı sonucunda Amerika'da Mississippi Nehri vadisinde bulunan kolonilerle ticarette kraliyet tarafından monopolcü ticaret hakkı verilmiştir. 1719 yılına gelindiğinde denizcilik alanında elde ettiği imtiyazların yanında vergi toplama imtiyazları da elde etmiştir. İlgili dönemde John Law'ın sistemi içinde birçok şirket kurulmuş ve bu şirketlerin gerçekleştirdiği işlemlerde kraliyet ailesinin verdiği imtiyazlar yatırımcıları oldukça cezbetmiştir. Büyük küçük tüm yatırımcılar tarafından John Law şirketlerinin çıkarmış olduğu finansal varlıklara hızla talep artmış bu artış aynı zamanda fiyatları aşırı artırmıştır. Finansal varlıkların karşılığı olarak çıkarılan madeni paradan ve varlıklardan piyasaya fazla sürülmesi zamanla değersizleşmelerine neden olmuştur. Bu durumun düzeltilmesi amacıyla John Law tarafından %50 oranında devalüasyon gerçekleştirilmiştir. Yapılan devalüasyon çıkarılan kâğıt paraların itibari değerini olumsuz etkilemiştir. Devalüasyonla yaşanan paranın değer kaybı ve piyasalara dengesiz para sürülmesi sonucu oluşan enflasyonist ortamda kişiler finansal varlıklarını altına çevirmeye başlamış. Ancak zamanla hisse senetlerinin altın karşılığının olmaması yatırımcıların varlıklarını hızla bozdurma yönünde baskılamıştır. Bu hızlı satış dalgasının yarattığı hisse senetlerinin değerlerindeki aşırı düşüşle balon patlamıştır (Akıncı, Akıncı ve Yılmaz, 2014:726-728).

1763 Hamburg Ticaret Krizi: Krizin oluşmasında sömürgecilik ve deniz ticaretinde üstünlük sağlamak için İngiltere ile Fransa arasında gelişen rekabetin yarattığı politik gelişmelerin etkisi olmuştur. Prusya'nın Avusturya ile girmiş olduğu veraset çekişmesi sonucunda İngiltere Prusya'yı, Fransa Avusturya'yı desteklemiştir. Bu süreç yedi yıl savaşları olarak bilinen dönemdir. Bu dönemden ekonomik olarak güçlü bir yapısı olan İngiltere'nin desteklediği Prusya karlı çıkmıştır. İngiltere'den gelen parasal ve askeri desteğe verimli bir tarım döneminin yaşanması ekonomik olarak güçlenmesini sağlamıştır. Verimli geçen hasat dönemi tahıl ticaretinin artmasını sağlamış, ticaret sonucu elde edilen gelirler ve İngiltere'den gelen paralar Hamburg piyasalarında işlem görmüştür. Piyasaların genişlemesi yedi yıl savaşlarının 1763 yılında imzalanan barış anlaşması ile son bulmuştur. Fiyatlarda düşüş yönlü hareketlerin başlaması birçok firmayı zor durumda bırakmaya başlamış, hükümetin metal paranın değerini düşürücü politikalarının eklenmesi ile kriz oluşumuna neden olmuştur.

1772 Krizi: Londra'da batan bir banka sonucunda Doğu Hindistan Kumpanyasına yatırım yapan birçok kreditorün gerçekleşen spekülasyonlar neticesinde batmasıdır. Spekülasyon hareketleri İngiltere sınırlarını aşarak Avrupa'daki birçok firmanın ve kişinin batmasına neden olmuştur.

1793 Krizi: İlgili dönemde tekstil, demir sanayinde önemli gelişmeler olmuş bunun sonucunda yeni makineler sisteme sokulmuştur. 1776 yılında İngiltere'de 150 banka bulunurken 1793 yılına gelindiğinde bu sayı 400'e ulaşmıştı. Sanayi üretiminde meydana gelen artışları fiyatlardaki yüksek oranlı artışlar takip etmiş ve Fransız-İngiliz savaşının patlak vermesi durumu daha da ağırlaştırmış. Ağırlaşan koşullar altında iflaslar başlayarak kriz ortamına girilmiştir (Okçuoğlu, 2016: 126)

1815-1825 Krizi: Napolyon harplerinin son bulması ile İngiltere'den dış ülkelere yapılan emtia ihracı hızlı bir artış ivmesi yakalamış bu artış yoğunluklu olarak özgürlük kazanan İspanyol kolonilerine kaymıştır. Latin Amerika kıtasında yer alan bu kolonilere ihtiyaçlarından fazla mal ihracatı yapılmış bunun yanında bölge içerisindeki maden tahvilleri ve emtia fiyatları üzerindeki spekülasyon hareketleri

neticesinde kriz başlamıştır. Latin Amerika'da başlayan durgunluğun bu bölge ile ticaret yapan İngiliz ve Fransız yatırımcıları olumsuz etkilemesi ile kriz Avrupa kıtasını da etkisi altına almıştır (Gürsoy,1989: 27).

1836 Krizi: Buharlı makinede yaşanan hızlı gelişme ve demiryolu yapımına yapılan yatırımlar Amerikan ekonomisini kaynak bulmaya itmekteydi. Kaynak gereksinimi ise İngiltere'den altın borçlanması yolu ile aşmaya çalışmakta ve İngiltere'de dış ticaret kazancının yanında vermiş olduğu borçlar üzerinden kar elde etmekteydi. Zamanla Amerika birleşik devletlerinde yapılan altın uygulamalarına karşılık politikalar ve İngiltere bankalarının altın çıkışını azaltıcı uygulamalarının eklenmesi ile Amerika'da bulunan birçok banka borçlarını ödemede zorluk çekmeye başlamasına ve bankaların batmaya başlaması sonucu hızlı bir durgunluk dönemine geçilmiştir (Unay, 1978: 72-73).

1857 Krizi: 1850 yılında altın üretimi dünyada yıllık 55 ton gerçekleşmiş ve 1851-1855 yılları arasında 200 tonu bulmuştu. Altın üretimindeki bu yüksek oranlı artış piyasalarda hızlı bir yükseliş evresine girilmesini desteklemiş demiryolu inşası gibi alanlara olan yatırımlar hızla atmıştı. Bu bolluk evresinin sonuna doğru karların azalmaya başlaması ve altın üretiminde yaşanan düşüşle birlikte ekonomik durgunluk dönemine girilmiştir. Durgunluk dönemi ile birlikte New York bankalarında başlayan spekülasyon yönlü hareketler birçok bankanın batmasına ve batı ülkelerine yayılması ile sonuçlanmıştır.

1873 Krizi: ilk uluslararası düzeyde en geniş kapsamlı kriz olarak görülmektedir. Avusturya ve Almanyada başlayan kriz İtalya, Hollanda ve Belçika'ya kadar yayılmış ve daha sonra hızla genişleyerek Amerika, İngiltere, Fransa ve Rusya sınırlarına ulaşmıştır. Temelde 1871 yılında son bulan Fransa-Prusya savaşı neticesinde Almanya'nın savaş tazminatı kazanmasının önemli bir yeri bulunmaktadır. Almanya kazanmış olduğu tazminatların çoğunu altına çevirmiş ve elde edilen bu kaynak Amerika başta olmak üzere yatırımlarda kullanılmıştı. Almanya'da aynı zamanda endüstride yaşanan atılım sermaye akışını artırmıştır. Almanya başlayan sermaye akışı ile birlikte spekülasyon yönlü hareketlerinde artışına neden olmaktadır. 1873 yılına gelindiğinde ise üretim artışında yavaşlama ve kar oranlarında yaşanan azalış ilk olarak Almanya ve Avusturya ekonomilerini etkilemeye ve Alman yatırımının yoğun olduğu diğer ülkeleri de etkilemeye başlamıştır (Unay, 1978: 75).

4.2. 1646 Lale Krizinden 1929 Büyük Buhranına Yaşanan Krizler Hakkında Bir Değerlendirme ve Ortak Noktalar

Lale krizi ve 1700'lü yıllarda yaşanan bu krizler genel olarak incelendiğinde piyasa aktörlerinin aşırı spekülasyon hareketleri içinde bulunarak piyasa fiyat mekanizmasının bozulmasına neden oldukları görülmektedir. Lale çiçeği piyasasında değiştirilen sözleşme yapısı, Güney Denizi Şirketi korumak amaçlı çıkarılan Balon Yasası ve Mississippi Şirketinin hükümet destekli işlemleri aşırı spekülasyon yapı içinde şişen fiyatların devlet müdahalesi ile hızla patlamasına neden olmuştur. 1763 Hamburg Ticaret Krizi gibi siyasal gelişmeler, askeri gelişmeler ve 1836 yılında yaşanan teknolojik gelişmeler ekonomilerde dalgalanmalara neden olmaktadır. Ortodoks iktisatçıların savunduğu devlet müdahalesinin olmaması gerektiği düşüncesine paralel sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Kamunun piyasaya müdahaleleri aşırı şişen balonun aniden patlamasında önemli bir etkiye sahiptir. Bu ani patlamalar piyasa aktörlerinin aşırı zarar görmelerine neden olmakta ve Ortodoks iktisadın savunduğu piyasa mekanizmasının kendi içinde dengelenmesine engel teşkil etmiştir. Bunun yanında klasik iktisatçıların bahsetmiş olduğu gibi piyasada fiyatlarda meydana gelen dalgalanmaların görünmez el tarafından yeniden dengeye geleceği görüşüne yakın gelişmelerin yaşandığı söylenebilir. Genel olarak dalgalanma evrelerinden önce fiyatlar genel seviyesinde aşırı şişmelerin ve /veya sapmaların olduğunu söyleyebiliriz. Fiyatların aşırı şişkinlik dönemlerinde piyasa aktörlerinin aşırı şişme karşısında göstermiş oldukları tepkiler neticesinde fiyatlarda ters yönlü harekete başlamakta ve bu fiyatların artış ve azalış eğilimi klasiklerin bahsetmiş olduğu gibi sistemden sapmaların yeniden kendiliğinden dengeye gelineceğine uygundur. Piyasa mekanizması bu aşırı şişme evresini görünmez el tarafından dengeye doğru yönlendirmesine karşın sistemdeki aşırı spekülasyon hareketleri veya müdahaleler dengeli bir şekilde meydana gelebilecek piyasa dengesinin piyasa aktörlerinin gerekli olan tedbirleri almadan denge sağlanmasına neden olmaktadır.

1815-1825 krizinde görülen aşırı üretim ve Latin Amerika kıtasında yer alan bu kolonilere ihtiyaçlarından fazla mal ihracatı ve sanayi devrimi ile yaşanan teknolojik gelişmeler neticesinde ortaya çıkan üretim artışları Marksist görüşün ifade ettiği kapitalist sistemin aşırı üretim eğilimi görüşü ile örtüşmekte. Aynı zamanda 1800'lü yıllarda yaşanan demiryolu ve altın madeni gibi yatırım alanlarına yapılan aşırı yatırımlar neticesinde genel anlamda aşırı karların zamanla yok olması sonucu kriz evrelerine girişi tetiklenmiştir. 1857 yılı krizi Marksist görüşün kar, birikim ve yatırım üçgenin bozulması görüşüyle örtüşmektedir. 1800'lü yıllar sanayi devriminin etkisi ile teknolojik alanda yaşanan sürekli değişimlerin meydana geldiği ve krizlerin yoğun olarak ortaya çıktığı bir yüzyıldır. Bu yüzyılda kapitalist sisteme karşı gelişme gösteren Marksist eleştirilerin şekillenmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Lale krizinden 1900'lü yıllara kadar belirtmiş olduğumuz ekonomik dalgalanmaların ortak özellikleri ise,

- Yoğun olarak görülen spekülasyon hareketleri,
- Fiyatlar genel düzeyinden aşırı sapmalar,
- Piyasalarda aşırı dengesizlik ortadan kaldıracı düzenleyici müdahalelerin olmayışı,
- Siyasal, askeri ve teknolojik değişimlerden etkilenme,
- Piyasalar-ülkeler arasında ekonomik ilişki boyutunda kriz etki alanının genişlemesini ve bulaşıcılığı artırması,
- Krizlerin ortaya çıkışının tam olarak bilinmemekte ve bunun yanında ne kadar süre ile etkili olacağı tahmin edilememesi. Bir diğer ifade ile bozulan sistemin ne kadar süre içerisinde yeniden dengeye geleceğinin tam olarak bilinmemesi,

4.3. 1929 Buhranı ve Sonrası Yaşanan Önemli Krizler

1929 Ekonomik Buhranı: I. Dünya Savaşı döneminde birçok ülkenin ekonomisi yıpranmış durumdaydı. Dünya altın rezervinin büyük kısmın elinde bulunduran Amerika finansal olarak ekonomisi yıpranmış ülkeleri desteklemekteydi. Bu dönemde 15 ülkenin Amerika'ya olan borcu 11 milyon doları aşmıştır. Aynı zamanda savaş sonrası dönemde Henry Ford'un geliştirdiği yürüyen üretim bandı tekniği ile seri üretimi yapılan beyaz eşya ve araba üretimine karşı talep yüksekti. Bu dönem Amerika için Kükreyen 20'ler olarak ifade edilmekteydi. Bu üretim sektöründe yaşanan gelişmeye finansal sektörde yaşanan aşırı hareketliliğin de eklenmesi ile hızlı bir gelişme kaydedilmişti. Bu olumlu hava, emlak piyasasında bir hisse senedi oranlarının hızla artmasına ve bireylerin bankalardan borçlanarak arsa satın alıp bu arsaları ipotek ettirerek tekrar arsa almalarının önünü açmaktaydı. Olumlu hava emlak fiyatlarında yaşanan 1926 yılı düşüşleri ile bozulmaya başlamıştı. İşler yavaş yavaş kötüye doğru gitmekte, Amerika'nın borcu olan ülkelere geri ödemelerini altın olarak istemesi ile dış ticaret hızı düşmeye başlamıştı. Bu olumsuzluk ortamına ek olarak bankaların elde ettikleri mevduatları New York borsasında kullanmaları finansal sistemi iyice zayıflatmıştı (Ay ve Uçar, 2015:12-13). Üretim olmasına rağmen bu dönemde düşen arsa fiyatları birçok ailenin alım gücünü olumsuz etkilemiş ve buna dış ticaret hadlerinde yaşanan düşüşün eklenmesi ile arzın karşılığı olan talebin yönünü negatife döndürerek olumsuz olarak etkilemekteydi.

24 Ekim 1929 günü dünya ekonomisini etkisi altına alacak olan kasırganın şiddetli şekilde başladığı gün olan Kara Perşembe'di. Perşembe günü 12.894.650 hisse senedi el değiştirmişti. Bu değişim hisse senedi sahiplerinin alım fiyatlarının çok altında gerçekleşmekteydi. Düzensizlik, korku ve karmaşanın hâkim olduğu borsada işler gittikçe kötüleşmekte, borsa şeridi fiyat düşüşlerini takip edemeyecek kadar yavaşlamış ve hisseler yok pahasına satılmaktaydı (Galbraith, 2009: 114).

Borsada başlayan bu çöküş borsada yatırım yapanların iflasına neden oldu. İflas edenler arasında topladıkları mevduatları borsada kullanan bankalarda vardı. Finansal sektör çöküşün reel sektörü de etkisi altına almaya başlamasıyla birlikte birçok kişi işsiz kalmış ve ödeme gücüne düşmüştü. Bu duruma aşırı arz karşısında fiyatlar genel düzeyinde yaşanan düşüşlerde eklenince birçok firma kapanmak zorunda kaldı.

İlgili kriz evresinde Amerikan hükümeti baskın ekonomik anlayış olan klasik iktisadi görüşe uygun piyasaya müdahale etmemeye çalışıyordu. Fakat piyasalar görünmez el tarafından yeniden dengeye gelemecek kadar kötü bir durumdaydı. Klasik iktisadi görüşün ilk karşı karşıya kaldığı ciddi kriz olan 1929 krizini açıklamada yetersiz kalmış. Nerdeyse klasik teorisinin temelini oluşturan her arz kendi talebini yaratır görüşü bu kriz ortamında çökmüştü. Piyasada durgunluk o kadar yüksekti ki arz aşırı fazla ve arzı karşılayacak talep neredeyse hiç yoktu. Ekonominin tam istihdam düzeyinde olduğunu durgunluğun ve işsizliğin yüksek oluşunu bu ortamda söylemek neredeyse imkansızdı. Kısacası ekonominin tam istihdam düzeyinde dengede olduğu egemen görüş, kendi haline bırakılan sistemin yeniden dengeye geleceği görüşü ve işsizlik ile bacası tütmeyen fabrikaların varlığının serap olduğu kısa süreli çarpıklıklar olduğu düşünceleri yıkılmaya başlamıştı. Bu çarpık açıklanamayan ortamın açıklamasını ise Keynes yapmaya çalışmıştı. Keynes'e ekonominin ciddi işsizlik ortamında da dengeye gelebileceğini savunmaktaydı. Bu durum iktisat literatüründe eksik istihdam dengesi olarak ifade edilmekteydi. Keynes elde edilen gelirlerin sadece yatırım amacıyla tutulmasının kısır bir döngü oluşturduğunu bir kısmının harcama yoluna aktarılacak satın alma gücünün azalmasını sağlanmasını ve hükümetin yetersiz olan talebi tetiklemek için yatırım ve borçlanma yoluna girerek tetikleme gerektiğini savunmuştur (Galbraith, 2011: 212-214). Keynes klasik iktisatçıların aksine her arzın kendi talebini yaratmadığını ekonominin arz yönünün yerine talep yönünün dikkate alınması gerektiğini ve piyasaya devlet müdahalesinin yapılabileceğini savunmaktadır.

1973-1974 Petrol Krizi: 1967 yılında Arap-İsrail savaşı döneminde Süveyş Kanalı'nın kapalı olması nedeniyle Körfez bölgesinde elde edilen petrolün kanalın kapalı olması nedeniyle Afrika kıtasını dolaşması Libya petrolü önemini artırmıştı. Bu durumun farkına varan Libya petrol şirketlerinden varil başına 40 cent daha pay talebinde bulundu ve bunda başarı oldu. Bu durum OPEC ülkelerinin petrolün gücünün farkına varmalarını sağladı. 1973 yılında yeniden başlayan Arap-İsrail savaşı krize zemin hazırlamaya başladı. ABD'nin İsrail yanlısı tutumları karşısında OPEC ülkeleri ortak hareket ederek petrol varil fiyatlarını artırmaya başladı. 1973 yılı başında varil fiyatı 2,7 dolardan 1974 başında 10,46 dolara yükselmişti. Bu yükseliş ikamesi olmayan petrole bağlı üretim sisteminde fiyat artışlarına neden olmuş. Fiyatlar genel düzeyinde oluşan bu yükselme dış ticaret hadlerinde düşüşe ve enflasyona neden olmuştur (Oktar ve Eroğlu, 2015: 184-185).

1982 Latin Amerika Krizi: 1980'li yıllarda dünya ekonomisinde başlayan finansal serbestleşme akımına finansal yapı açısından yeterli alt yapıya sahip olmayan birçok ülke katılmıştı. Bu ülkelerle benzer özellikler gösteren Latin Amerika ülkelerinde finansal krizler sıklıkla görülmektedir. Latin Amerika ülkelerinde genel olarak krizler yüksek enflasyon ve işsizlik kaynaklıdır. Bunun yanında bu kriz ortamlarında çıkışta uygulanan politikalar beraberinde yeni krizler oluşturmuştur. Latin Amerika bölgesinde gerçekleşen finansal serbestleşme akımına uygun politik uygulamaların olmaması nedeniyle büyük borç krizleriyle karşı karşıya kaldılar. Serbestleşme döneminde kredi ve mevduat faizlerinin serbestleştirilmesi ve gerekli önlemler alınmadan bankacılık sektörünün ahlaki olmayan kredilere yönelmesi ekonomilerin kırılmalı bir hal almaları neden oldu ve kaçınılmaz olan krizlerle karşı karşıya kalınmıştı. 80'li yıllardan 90'lı yıllara gelindiğinde bu kırılmalı yapılar devam etmiş. Uygulanan sabit döviz kuru uygulamaları ve yaşanan politik olaylara spekülasyon yönlü sermaye çıkışlarının eklenmesi başta Meksika olmak üzere bir çoğunun kriz yaşamasına neden olmuştur.

Finansal alanda yaşanan serbestleşme hareketlerine gerekli olan düzenlemelerin olmadan başlanması birçok ülkeyi kriz sürecine sokmuştur. Bu kriz ortamlarından çıkışta ülke hükümetlerinin uyguladığı politikaların yeterli olmayışının yanında uluslararası finansal kurumların başında gelen IMF (The International Monetary Fund) gibi kurumların kriz çıkış reçetelerinin yetersiz olmasına rağmen uygulamaları için ülkeleri zorlaması krizden çıkıştan çok daha da derinleşmelerine neden olmaktadır.

Güney Asya Krizi: 97 yılına kadar bölge ekonomilerinin büyük çoğunluğu yüksek oranlı büyüme oranları yakalamakta ve ihracata dayalı bir dış ticaret politikası izlemekteydiler. Asya ülkelerinde kriz döneminden önce cari işlem açığı hızla büyümekte ve yabancı yatırımların önemli kısmı spekülasyon yönü yüksek emlak alanlarına yatırım yapılmaktaydı. Bunun yanında ülkeler dış ticaret açısından yoğun ilişki içinde oldukları Japonya para birimi Yene paralarını bağlayacaklarına ABD dolarına

bağlamışlardır. Zamanla Amerikan dolarının değerinin yen karşısında değer kazanmaya başlaması ve rekabet açısından Çin'in hızla güçlenmesi bölge ülkelerinin dış ticareti olumsuz etkilemeye başladı. Bu olumsuz gidişe emlak piyasasında yaşanan fiyat dalgalanmalarının başlaması spekülative yönlü hareketleri başlatmıştır. Başlayan spekülative hareketler neticesinde piyasalarda devalüasyon beklentisini tetikledi. Beklentiler 2 temmuz 1997 tarihinde Tayland'ın Baht'ı dalgalanmaya bırakması hızla yayılan bir spekülative harekete ve bu spekülative hareket Malezya, Endonezya ve Filipinler'in devalüasyon yapmasına neden olmuştur.

2008 Ekonomik Krizi: 2000'li yılların başında ABD'de faiz oranları düşük düzeylere çekilmişti. Faiz oranlarının düşük oluşu ve ekonomik havanın olumlu seyri sayesinde ev almak isteyen tüketiciler için avantaj sağlamıştı. Başlarda ev almak isteyenler ev kredisi alabilmeleri için belirli bir standarda sahip olmaları gerekmektedir. Risk oranı düşük olan bu tüketici grubu borç geri ödemelerinde zorluk yaşamıyordu. İlerleyen dönemde ise finansal kurumlar kredibilite açısından düşük tüketici grubuna subprime/eşik altı kredi vermeye başladılar. bu tür kredilerin verilmesinde devletin bireyleri ev sahibi olmaları yönündeki teşvikleri etkili olmuştu. Bu riskli gruba verilen kredilerin artması aynı zamanda bozulan borç verme standartları kredi alımlarının artması ve talebin artarak konut fiyatlarında yükselme eğilimine neden olmaktadır (Karakurt ve Akdemir, 2016: 227). Fiyatlarda aşırı şişme konut piyasasında bir balon oluşturmaya başladı ve spekülative yönlü davranışlarda artmıştı.

2007 yılı başına gelindiğinde ise subprime konut ipoteği piyasasında kredi teminin muazzam boyutlara ulaşmıştı. Bankalar arası kredi piyasalarında yaşanan finansal piyasanın daralmasına neden olmaktadır. Bu finansal daralma döneminde para politikası uygulayıcıları ve finansal kurumlar şirketleri kurtarmaya yönelik acil krediler temin ederek finansal piyasalara likitide sunarak daralma ortamından çıkışı amaçlamışlardı. Bu çıkış cabalarına rağmen Fannie Mae ve Freddie ile dünyanın en büyük sigorta şirketlerinden AIG'nin çökmesi ile 2008 yılı Eylül ayında kriz patlak verdi (Radice, 2012: 36).

AIG gibi dünyanın önde gelen (batmayacak kadar büyük) şirketinin batması sonucu Amerikan hükümeti keynesyen bir politika izleyerek kamulaştırma ve para yardımı gibi yardımlarda bulunmuştur. Bunun yanında bankaların sermaye yapıları ile ilgili olarak da klasik önermelerden bankaların sermaye zorunluluğunun yükseltilmesi gibi bir dizi krizden çıkış politikası uygulanmıştır (Kindleberger ve Aliber, 2012: 456).

4.4. 1929 Buhranı ve Sonrası Yaşanan Önemli Krizler Hakkında bir Değerlendirme ve Ortak Noktalar

1929 yılına kadar klasik iktisadın ekonomik politika uygulamalarındaki görüşleri baskın bir şekilde kabul görmekteydi. Bunun yanında ülkelerin ekonomik sistemleri dengesizlikleri giderecek yeterliliğe sahip değildi. I. Dünya Savaşı sonrası ekonomik açıdan birçok ülke kötü durumda olmasına rağmen bu durumu iyi değerlendiren ABD önemli bir ticaret oranı ve büyüme ivmesi yakalamayı başarmıştı. Bu olumlu gidiş 1929 yılına gelirken tersine dönmeye başlamıştı. Politika uygulayıcıları kriz ortamından çıkış için yapmaları gereken müdahaleleri klasik görüşe sahip olduklarından gerçekleştirmemeleri nedeniyle derin bir durgunluk dönemine girildi. Kriz klasik iktisatçıların açıklamalarının yetersiz kalması ile J. M. Keynes tarafından geliştirilen kriz yaklaşımları kabul görmeye başladı. 1980'li yıllara gelirken finansal alanda yaşanan serbestleşme hareketleri ile birlikte arz yönlü iktisat politikaları yeniden dünya ekonomisinde yer edinmeye başladı. Fakat kriz dönemleri dışında kabul görmeyen keynesyen politikalar 2008 yılı krizi ile birlikte yeniden dönülmüştür. 1929 krizinden 2008 krizine kadar yaşanan krizlerden sonra devlet müdahalesi ile yeniden denge sağlama yoluna gidilmiştir.

1929 krizinden günümüze yaşanan ekonomik krizlerin ortak özellikleri ise,

- Yoğun olarak görülen spekülative hareketler,
- Fiyatlar genel düzeyinden aşırı sapmalar,
- Siyasal, askeri ve teknolojik değişimlerden etkilenme,
- Dünya ekonomisinde serbestleşme ile krizler artık yerel olmaktan çok uluslararası boyutta gerçekleşmekte ve geniş bir alanda etkili olmakta,

- Krizlerin ortaya çıkış anının tam olarak bilinmemesi ve bunun yanında ne kadar süre ile etkili olacağı tahmin edilememesi. Bir diğer ifade ile bozulan sistemin ne kadar süre içerisinde yeniden dengeye geleceğinin tam olarak bilinmemesi,

İktisadi düşünürlerin krizlerin çıkış nedenlerini açıklamada birleşmemeleri gibi uygulanacak kriz politikalarında da ortak bir noktada birleşmemektedirler. Lale krizinden günümüze kadar incelemiş olduğumuz krizlerin ortak özelliklerine baktığımızda ise dünya ekonomisinin değişen yapısına rağmen 17. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar özelliklerinin tamamen aynı olduğudur. Bireylerin kendi çıkarları peşinde koşması ve sürekli gelişen ekonomik alanlardan daha fazla kar elde etme çabaları spekülasyon yönlü hareketlerin oluşmasına neden olmuştur. Ekonomi içinde yer alan bu yönlü spekülasyon hareketlerin bundan sonra oluşabilecek krizlerinde temelini oluşturacağını ifade edebiliriz. Bunun yanında dünya ekonomik yapısındaki değişimlere rağmen ekonomik alanda dengesizlikleri ortadan kaldıracı düzenlemeler mevcut değildir.

SONUÇ

Lale krizinden 20. Yüzyıla kadar olan süreçte krizlerin ortaya çıkış şekli açısından benzer özellikler göstermektedir. Kriz oluşmadan önce genel olarak yatırımların karlılık açısından getirisi yüksek olan alanlara kaymasıyla süreç başlamaktadır. İlerleyen dönemde bu sürece kardan pay almak isteyen nakdi para sahiplerinin yanında bankalardan borç almak suretiyle de katılımlar olmaktadır. Kar oranı yüksek olan piyasada bu şekilde talep artarak fiyatlar genel düzeyinde artış meydana getirmektedir. Fiyatların sürekli artacağı beklentisi içinde olan yatırımcılar giderek artmakta ve balonu şişirmektedir. Piyasada oluşan bu yapay fiyat artışlarının doruk noktasına ulaştığının anlaşılması sonucu başlayan yatırımların kurtarılma paniği balonun patlamasına neden olmuştur. Bu şekilde lale soğanı, demiryolu, kanal, maden gibi birbirinden farklı alanda başlayan krizler belirtilen etkileşimler neticesinde kişilerin ve bankaların iflası ile sonuçlanan bir döngü halini almıştır.

Lale krizinden 2008 krizine kadar olan dönemde dünya ekonomisindeki krizlerin etki alanı ülkelerin ilişki düzeyi ile doğrudan bağlantılıdır. 17. ve 18. Yüzyıllarda ortaya çıkan krizlerin; ülkeler arası ticari bağlantıların bölgesel olması ve finansal sistemdeki araçların çeşitliliğinin az olmasının yanında alım satım hızlarının yavaş olması gibi nedenlerden dolayı uluslararası etki alanı kısıtlı kalmıştır. 19. yüzyılda sanayi devriminin ve iletişim alanında telgrafın getirilerinin ortaya çıkmaya başladığı dönem olmuştur. Gelişen teknoloji sayesinde ülkeler arasındaki mesafeler gittikçe kısalmış, bilginin yayılım hızı önemli ölçüde artmış, bunların sonucunda üretim hızı önemli derece artış göstermiştir. Bu gelişmeler olumlu getirilerinin yanında krizlerin ülkeler arasında hızlı yayılımına neden olarak dünya ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Günümüzde globalleşen dünya ekonomisinde kriz içinde olmayan ülke başka bir coğrafyada yaşanan kriz ortamından olumsuz etkilenerek kriz yaşar hale gelmiştir.

Kriz yaklaşımı olarak başlarda iktisadi doktrinde baskın olan Adam Smith'in öncülük ettiği klasik iktisatçıların görüşleri kabul görmekteydi. Lale Krizinden 1929 Büyük Buhranına kadar olan dönemde yaşanan ekonomik dalgalanmalar klasik görüşün temel savlarından olan genel dengeden kısa süreli sapmalar olarak ifade edilebilir. Spekülasyon yönlü etkileri yüksek olmasına rağmen bu sapmalar kısa süreli olup denge noktasından sapmalar balonun patlaması ile gerçekleşmiştir. 1929 krizi ile birlikte iktisadi düşüncede klasik iktisadi kuramın yaklaşımlarının yetersiz kalması keynesgil yaklaşımların öne çıkmasını sağlamıştır. Büyük buhrana kadar her arz kendi talebini yaratacağı, dengeden sapmaların görünmez el tarafından yeniden dengeye geleceği ve ekonominin tam istihdam düzeyinde dengede olduğu görüşleri yerini; eksik istihdam dengesi, dengeden sapmalarda devlet müdahalesi ve her arzın kendi talebini yaratmadığının, ekonominin talep yönüne göre hareket etmesi gerektiği görüşlerine bırakmıştır. Temel olarak 1929 krizini açıklamada başarılı olan keynesgil yaklaşımlar 1960'lardan sonra dünya ekonomisindeki globalleşme ve serbestleşmenin yanında ortaya çıkan finansal krizleri açıklamada yetersiz kalması nedeniyle yeniden arz yönlü politikalara yönelim başladı. Bu yönelim ABD'de başlayan 2008 krizinden sonra yeniden keynesyen politikalar yönünde değişti. Dünya ekonomisinde her büyük kriz sonrası müdahaleci keynesgil politikalara yönelimin arttığı söylenebilir.

Yaşanan krizler; aşırı spekülasyon hareketleri, fiyatlardaki aşırı dalgalanmalar sonucu piyasa dengesinin bozulması, siyasal ve politik hareketlerin oldukça etkili olduğu, dalgalanma döneminde balonun tam olarak ne zaman patlayacağı tahminin yapılması, kriz durumlarında maddi ve manevi açıdan zarar görenlerin olmasının yanında şanslı olarak görülen karlı çıkanlarında olması gibi özellikleri içinde barındırır.

KAYNAKLAR

- Akgün, E. (2015). *Krizi Anlamak*. Bursa: Ekin Yayınevi
- Akıncı, M., Akıncı, G. Y. ve Yılmaz, Ö. (2014). Lale Çılgınlığı'ndan Mortgage Krizi'ne Spekülasyon Balonları. *Tarih Okulu Dergisi*. 19. 719-749.
- Aktan, Ç. ve Şen, H. (2001). Ekonomik Kriz: Nedenleri ve Çözüm Önerileri. *Yeni Türkiye, Ekonomik Kriz Özel Sayısı*. 42(2). 1225-1230
- Ay, H. ve Uçar, Ö. (2015). Üç Küresel Ekonomik Krizin Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 17(1). 11-32.
- Barber, W. J. (2007). *İktisadi Düşünce Tarihi*. Durdu, İ. (Çev.). İstanbul: Metropolis Yayınları
- Bilgili, Y. (2009). *Karşılaştırmalı İktisat Okulları Ders Notları (Makro İktisadın Teorik Esasları)*. İstanbul: İkinci Sayfa Basım Yayım Dağıtım
- Bocutoğlu, E. (2015). *2008 Küresel Finans Krizi Öncesi Krizler ve Türkiye Ekonomisi*. Eroğlu, N., Eroğlu, İ. ve Aydın, H. İ. (Ed.). İktisadi Krizler ve Türkiye Ekonomisi İçinde (s.39-68). Ankara: Orion Kitabevi
- Cicioğlu, Ş. (2009). Finansal Serbestleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisinde Finansal Derinlik Ve Baskınlık Analizi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul
- Çakmak, U. Para Krizi Modellerine İlişkin Bir Değerlendirme. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*. 18(62). 1-31.
- Çınko, L. ve Ak, R. (2009). Küreselleşen Ekonomilerde Yaşanan Bankacılık Krizleri'nin Anatomisi, Maliye Finans Yazıları. 83. 59-83
- Darıcan, M. F. (2013). Ekonomik Krizler ve Türkiye. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*. 5(17). 39-46
- Delice, G. (2003). Finansal Krizler: Teorik ve Tarihsel Bir Perspektif. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 20. 57-81
- Doğanlar, M., Bal, H. ve Özmen M. (2007). *Döviz Krizi Modelleri*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 16 (1). 253-276
- Eren, A. A. ve Saraçoğlu, M. (2017). Kapitalizmin Tarihinde Finansal Krizler: Tarih Tekerrür Mü Ediyor?. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 10(1). 87-97.
- Heilbroner, R. L. (2008). *İktisat Düşünürleri*. Tartanoğlu, A. (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları
- Galbraith, J. K. (2009). *Büyük Kriz 1929*. Akbaş, E. N. (Çev.). İstanbul: Pegasus Yayınları
- Galbraith, J. K. (2011). *Kuşku Çağı*. Aşçıoğlu, R. ve Himmetoğlu, N. (Çev.). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi
- Garber, P. M. (1989). Tulipmania. *The University of Chicago The Journal of Political Economy*. 97(3). 535-560
- Gilpin, R. (2015). *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*. Duran, M., Oktay, S., Ceylan, M. K. ve Polat, G. (Çev.). Ankara: Kripto Basım Yayım Dağıtım
- Gürsoy, M. (1989). *Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkisi*. İstanbul: Metis Yayınları
- Karakurt, B. ve Akdemir, T. (2016). Küresel Finansal Krizin Devlet Borçlarına Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Bir Değerlendirme. *Sosyoekonomi*. 24(29). 225-255

Keynes, J. M. (2010). *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*. Akalın, U. S. (Çev.). 2. Basım. İstanbul: Kalkedon Yayınları

Kibritçioğlu, A. (2015). *2008 Küresel Finans Krizi Öncesi Krizler ve Türkiye Ekonomisi*. Eroğlu, N., Eroğlu, İ. ve Aydın, H. İ. (Ed.). İktisadi Krizler ve Türkiye Ekonomisi İçinde (s.503-518). Ankara: Orion Kitabevi

Kindleberger, C. P. ve Aliber, R. Z. (2012). *Cılgınlık, Panik ve Çöküş Finansal Krizler Tarihi*. Çev. Ümit Şensoy. İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları

Krugman, P. R. Ve M. Obstfeld (2003). *International Economics Theory and Policy*. 6. Basım. New York: Harper Collins College Publishers

Okçuoğlu, İ. (2016). *Kapitalizmin Tarihi*. Ankara: Sınırsız Basım Yayım

Oktar, S. ve Eroğlu, N. (2015). *Petrolün İlk Küresel Krizi:1973 Krizi*. Eroğlu, N., Eroğlu, İ. ve Aydın, H. İ. (Ed.). İktisadi Krizler ve Türkiye Ekonomisi İçinde (s.177-190). Ankara: Orion Kitabevi

Oran, A. (2011). Balonları Daha İyi Tanımaya Çalışmak: Balon Tanımları, Modelleri ve Lale Çılgınlığı Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 26 (1). 151-161

Ölmezoğulları, N. (1999). *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları

Radice, H. (2012). *Krizle Karşı Durmak: Sınıfsal Bir Bakış*. Yurtsever, H. (Ed.). Socialist Register 2011, Bu Defaki Kriz İçinde (s. 36-59). Haskan, U. (Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Savaş, V. F. (2007). *İktisatın Tarihi*. 5. Baskı. Ankara: Siyasal Basın Yayın Dağıtım

Sevim, C. (2012). *Öncü Göstergeler Yaklaşımına Göre Finansal Krizler Ve Türkiye Örneği*. Ankara: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu Kitapları

Unay, C. (1978). *Ekonomik Konjonktür*. Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No:31. Ankara: Kalite Matbaası

Yay, T., Yay, G.G. ve Yılmaz, E. (2001). *Küreselleşme Sürecinde Finansal Krizler ve Finansal Düzenlemeler*. 47. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.